

Katona András: 2. „Haza és haladás” – a nagy tanárok félévszázada

Míg a XIX. század első fele a hallgatóságát magával ragadó tanáré, a dualizmus időszaka a tankönyvé, addig a XX. század – főleg annak második fele – kétségkívül a tanulóé. Ezek a Szebenyi Pétertől származó gondolatok adják tantárgytörténetünk vezérfonalát. A reformkor történelemtanítását is a „haza és haladás” eszméje hatotta át. A korábbi kompediumokat diktáló és kikérdező tanár helyébe az „élő hanggal, eleven kifejezésekkel, és erejét fejtegető bánásmóddal, lelkes beszéddel”¹ ható nevelő lépett. A nagy tanáregyeniségek közül nem mindenki hagyott maga után nyomtatott tankönyvet, ezért a kéziratos (történelem)tanítás nagy időszaka a reformkor. Természetesen ekkor még a felekezeti iskolák voltak a meghatározóak. Sajnos, nem minden arra érdemes személyiségről szólhatunk. Czinár Mór, Engel Keresztély, Koppi Károly, Lácza Szabó József, Maár Bonifác, Magyar Mihály, Mokry Benjámin, Rozenits Lukács Jakab, Stachovics Remig Alajos, Timon Sámuel, Vályi Pál, Vandrak András, Wohlfahrt József nevét most csupán csak megemlítjük, és a tantárgytörténeti kislexikonban szorítunk helyet a számukra. Sokuk ennél többet érdemelne! Előbb azonban szóljunk egy keveset a jeles tanároknak katedrát biztosító iskolákról és a tantervi keretéről.

Iskolák – tantervek

A debreceni református kollégium kapcsán még három tantervről kell szólnunk. Az 1807. évi **Ratio Institutionis** (népszerűbb nevén: *Álmosdi Ratio*)² bár kezdő soraiban legfőbb alapelvként kijelentette, hogy „...az iskolák művelődési anyagának és tanítási módjának a nemzeti szellemhez kell simulnia...”, de valójában az egész művelődési anyag a latin nyelvre és irodalomra épült. Eltűnt a fizika (reál tárgyak újabb térvesztése), az egyetemes történelem, a magyar alkotmány ismertetése, s a latin nyelven oktatott magyar történelem két évről egy esztendőre korlátozódott, csak abból a célból megmaradva, hogy a tanuló a latin nyelvben gyakorolják magukat. (III. humanitas osztályban maradt egy Magyarország története.) Nem véletlen, hogy az 1796 és 1809 között 14 éven át itt tanuló Kölcsey így emlékezett vissza utolsó éveire: „Akkor én jobban tudtam latinul, mint magyarul, s magyar verseket csak két esztendővel később kezdtem csinálni.”³

Nem csoda, hogy „ellenmozgalom” segítette világra a következő, **1812-es** debreceni **tantervet**.⁴ Ekkor még csupán a reál tárgyak erősödtek (pl. a matematika). A sokkal erőteljesebb **1820-as reform** viszont – mely aztán lényegében 1848-ig érvényben maradt – a humán tárgyak teljes diadalát hozta. Bár a latin tanítás anyaga még inkább kibővült, de a magyar történelmet a IV-VI. osztályban újra hazai nyelven oktatták; igaz, abból a célból, hogy a magyarról latinra fordítás anyagául szolgáljon.⁵ A tannyelv azonban

¹ Bocsor István szavait idézi *Bíró Sándor*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960. 234. l.

² Teljes címe: *Ratio Institutionis ex praescripto conventus superintendentiae Helv. conf. addictorum Transstibiscanae per deputationem literarius Álmosdini elaborata etc.* Debrecini. Impressit Georgius Csáthy. 1807. In: *Klamarik János*: A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással. Bp. 1893. 168. l.

³ *Kölcsey Ferenc* Minden Munkái. Bp. 1886. (3. kiad.) 9. köt. 387. l.

⁴ A tanítók kötelességei, a tanítani valók, ezeknek rendi és módja a helvétziai vallástételt követők debreceni kollégiuma alsó iskoláiban a szerint, a mint a Tiszánntul levő szuperintendentzia konzisztoriuma által jóváhagyódtak. Debreczenbenn, 1812. 48 l.

⁵ *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I. köt. Bp. 1927. 326. l.

az 1820-as években fokozatosan magyarrá lett, mígnem az egyházkerület 1833-ban elrendelte, hogy minden tudomány – a hazai (ekkor még latin nyelvű) törvények kivételével – magyarul taníttassék.¹ Talán kissé későn, de mindenesetre 11 évvel az 1844. évi II. törvénycikk (a magyar államnyelvvé tétele és kötelező oktatásának elrendelése a fő- és középiskolákban) hatályba lépése előtt!

Bár a deákos kultúra konzervatív képviselői 1803-ban **Sárospatakon** is támadásba lendültek, de **1810-ben** megszületett „*a magyar középiskoláknak legsikerültebb s legmodernebb tanulmányi rendje, melyben a nemzeti érdek, a tárgyak humanisztikus és realiztikus művelődési értéke a legszebb összhangban egyesül.*”² Ugyancsak Kornis értékelése szerint több tekintetben már az Entwurf és a századvégi magyar gimnáziumi magyar tantervek körvonalait pillanthatjuk meg ebben az – akkoriban messze nem általános – 8 osztályos iskola-konstrukcióban. Jellemzőit Fináczy Ernő a következőkben összegzi: „...önálló feladattal ruházza fel a gymnasiumot, mely addig a főiskolára való előkészítést tekintette egyedüli céljának; nemzeti irányban halad; egyensúlyba iparkodik hozni a humanus és realis tárgyakat; elvként kimondja, hogy a tudományokat anyanyelven kell tanítani s a latin tanítást első sorban magukra az írókra kell alapítani...”³

A magyar nyelv itt szerepelt először mindegyik osztályban, mint külön tárgy saját tantervvvel. A magyar történelem alapvonalai az I. és II. osztályban szerepelnek, tüzetesebben az V. osztályban. Illusztrálta ez is azt a tudatosan alkalmazott didaktikai alapelvet, hogy az alsó osztályokban már főbb elemeiben tanult anyag a felső osztályokban bővebb formában ismétlődjék. (Koncentricitás!) Bőséges a reál tárgyak, a természettudományok aránya: ásvány-, növény-, állattan, fizika, matematika. Különösen ez utóbbi tartalmában is igen korszerű volt.⁴

Említésre méltó még egy református tantervi reform, a **nagyenyei Norma discendi**⁵, mely 1820-ban került elfogadásra és közel másfél évtizeden át hatott. Készítői Erdély akkori státusából kiindulva a deákos műveltség térhódítása mellett a német nyelv irányába tettek lényeges engedményeket. Súlyt helyeztek az életre való felkészítésre is. Legérdekesebb a tanulók életkorához és tehetségéhez való alkalmazkodás igénye: „*A tárgyak kiszabásában az ifjak korát és elméleti tehetségeit a többség szerint vévén, systemánkat sem a tündöklő talentumokra nem fundáltuk, sem a gyengébb és lassú elméjűekre le nem bocsátottuk; mint a közönséges institutumban a középutat, úgy kívánnók arányozni, hogy sem azoktól többre menni, az alkalmatosság el ne vétessék, sem ezekre nézve éppen haszontalan elvesztve az idő ne*

¹ Részletesebben erről *Kornis* többször idézett könyvében (A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I-II. köt. Bp. 1927.) kívül: A gymnasium története a debreczeni ev. ref. collegiumban. Debreceni Ev. Ref. Főgimnázium értesítője az 1894/95. isk. évről. 101-142. l.; ill. *Szilágyi István*: A gymnasiumi oktatás története a magyarországi helv. hitvallásúaknál. Sárospatak, 1861. 19-32. l.; újabban pedig: *Bajkó Mátyás*: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 74-85. l.

² *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I. köt. Bp. 1927. 327. l.; a tanterv részleteit közli: *Szilágyi István*: A gymnasiumi oktatás története a magyarországi helv. hitvallásúaknál. Sárospatak, 1861. 37-38. l.

³ *Fináczy Ernő*: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Bp. 1896. 67. l.

⁴ Egy sor magyar nyelven íródott tankönyv jelent meg Patakon ezidőtájt: *Szentgyörgyi István* (Kazinczy kedves tanára): Kised magyar grammatica. 1797.; *Deák grammatica* magyarul. 1797.; *Szombathi István*: Orbis pictus magyarul. 1796.; *Szöke Ferenc*: A mechanikának rövid summája. 1798.; *Kövy Sándor*: A magyar törvény rövid summája. 1798.; *Emődly István*: Az állatok országa. 1809.; *Vadnay József*: A plánták országa. 1811.; *Geley József*: Az ásványok országa. 1811. A deákos műveltség híveinek 1815-ös és 1828-as támadásait éppen a magyar nyelvű tankönyvek túlnyomó voltával lehetett leszerelni.

⁵ Teljes címe: Norma discendi in Collegio scholarium Alba r.-Enyediensi. Claudipoli, 1920. 24 l.

legyen. Vigyáztunk arra is, hogy jobban inkább, mint sokat tanuljanak és a lélek egyik tehetsége is emel-
lőzve ne maradjon. Az emlékező tehetségnek adtunk annyit, amennyi ismeret-tárházához szükséges; az
ítélőfi tehetségnek gyakorlására is módot nyújtottunk és mindenre nézve, akiben a természet egyik vagy
másik tehetségét kedvezőbben ajándékozta, szabad mezőt hagyttunk.”¹

Ami a történelemtanítást illeti: a VI-VIII. osztályokban tanítottak magyar, s a VII-IX.-ben világ
históriáját, azaz közönséges történelmet (a korszakhatárok: 1301, 1526; ill. 1517 és 1648)². A Norma
discendi második Ratioval szembeni megalkuvó – finomabban szólva: kompromisszumos – szellemét
különösen a tankönyvek, s ezen belül is elsősorban a történeti művek tükrözték. **Budai Ézsaiás** egyete-
mes története és **Benkő Samu** Erdély története (főleg az előbbi) jelentős engedményeket tett a Habsburg-
történelemszemlélet javára, miközben a pataki diákok már ezidőtájt **Csengery József** haladó szellemű
munkáin nevelkedtek.³

A következő elfogadott, de tiszavirág életű reformtervezet az **1842-es zay-ugróci** volt, mely **Zay**
Károlynak, az észak-magyarországi evangélikus egyház pozsonyi felügyelőjének a kezdeményezésére és
irányításával született.⁴ Fő elve az egyformaság volt: „...a tanulmányoknak minden oskola terjedelméhez
és körülményeihez mért számának és rendének tökéletes egyenlőségét és egységét...” biztosította azzal,
„...hogy az általmenetel egy oskolából a másikba minden szenvedendő hátramaradás vagy szükségtelen
isméltés nélkül megtörténhessék”.⁵ 1846-ban módosították a korábban elfogadott tervezetet⁶, melynek
bevezetését az 1848-as események végképp elodázták. Előre mutató elem volt a tervezetekben a fizika
gyakorlati elemeinek a bevezetése, a biológiának és a geológiának ugyancsak gyakorlatiassága (reáliák!),
melyek már mind a munkára nevelés pedagógiai célkitűzése irányába hatottak.⁷

A tanterv történelem tantárggyal kapcsolatos előírásai – a többi stúdiumhoz hasonlóan – valam-
ennyi iskolatípus számára pontosan rögzítették a kötelező anyagot. A gimnáziumi osztályok mindegyiké-
ben volt valamilyen történeti anyag („I. Magyarhoni történetek az ausztriai házból való királyokig, II.
Magyarország története 1526-tól a mai időkig, III. Közönséges történetek: régi s közép időszaknak törté-
nete; időtáblák készítésével, IV. Közönséges történetek. A közép időszak történeteinek folytatása s az
újabb historia maig; időszaki táblák készítésével, V. Görög történetek s régiségek a régi geographiával,
VI. Római történetek s régiségek a régi geographiával.”), sőt a bölcséleti (filozófiai) felső fokon is („I. A
közép- s újkor közönséges története, az emberi művelődés kifejlését tekintve, II. A közép- és újkor történe-
teinek folytatása.”)⁸. Jelentős pontja a tervezetnek, hogy „...ahol az anyanyelv nem magyar, ott legalább
a megnevezés magyarul is történjék, hogy így lassanként a honi nyelv hangját korán megszokván, későbbi

¹ Norma discendi in Collegio scholarium Alba r.-Enyediensi. Claudipoli, 1920. 1. l.

² *Klamarik János*: A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással. Bp. 1893. 170-171. l.

³ *Vö.: Bajkó Mátyás*: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 121. l.

⁴ A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok iskolai rendszere. Pesten, 1842. 40 l.

⁵ *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. II. köt. Bp. 1927. 71-72. l.

⁶ A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok iskolai rendszere. Pesten, 1846. 40 l.

⁷ *Vö.: Bajkó Mátyás*: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 159. l.

⁸ *Klamarik János*: A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással. Bp. 1893. 172-176. l.; ill. Systema rei scholasticae evagelicorum aug. conf. in Hungaria. 32 l. (Hely és idő jelzése nélkül.) 20-34. l.

években minden tárgyra nézve ezen nyelven haladhassanak a növendékek...”¹, akik nagy része német vagy szlovák ajkú volt.

Íme, az 1790-es évek nemzeti felbuzdulását követő magyar tannyelvűség (Debrecen, Sárospatak) szinte mindenütt teljesen visszaszorult, s csak az 1820-as, hivatalos formában az 1830-as években kerül ismét napirendre. Pedig ez tárgyunk vonatkozásában is kulcskérdés volt!² Először – talán meglepő módon – a szegedi piarista líceum igazgatója engedte meg, hogy a felsőbb osztályokban a magyar történelmet magyarul tanítsák.³ A Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése egy évvel később rendelte el, hogy a debreceni kollégiumban a hazai törvényeken kívül „minden egyéb tudományok magyarul tanítassanak, s azokból a közvizsgálatok is hasonlóul tartassanak.”⁴

A példát követve Pesten 1834-től, Pápán 1837-től tértek át a teljesen magyar nyelvű tanításra. A pesti evangélikus gimnáziumban már 1825-től [!] magyarul tanították a haza történetét, az iskolák többségében azonban az 1830-as évek közepétől tértek át a magyar nyelvű tanításra. (A királyi katolikus és szerzetesi iskolák – a szegedi esetet kivéve – még ekkor kénytelenek voltak alkalmazkodni a második Ratio nyelvhasználatra vonatkozó előírásaihoz, egészen 1844-ig.)

A magyar tannyelvűség bevezetésével párhuzamosan új tantervek születtek: 1837-ben Sárospatakon, 1840-ben Pápán, 1842-ben Debrecenben, melyek 1848-ig meghatározták a tanítás anyagát és szemléletét. A döntő kérdés azonban mégsem a tanterv volt, hanem a tanárok felkészültsége, személyisége. Ismerkedjünk meg a továbbiakban néhány delejes hatású, híres debreceni (**Budai Ézsaiás, Péczely József**), pataki (**Csengery József**), pápai (**Bocsor István**) és szarvasi (**Vajda Péter**) professzorral, akik a reformkori protestáns szellemű történelemtanításunk legfénylőbb csillagai voltak, sok más alig halványabban tündöklő csillag között. A kor jeles tanárai között az előző részben már említetteken kívül (**Pray György, Bolla Márton**) voltak más katolikusok (pl. **Spányik Glicér**) is, akik közül egy (**Vasvári Pál**) a szabadságharc mártírja, egy másik (**Horváth Mihály**) pedig annak emigránsa lett.

Budai Ézsaiás, a sokarcú professzor

A XIX. század első felének nagy történelemtanárai és –tudósai közül először a debreceni **Budai Ézsaiás** nevét említhetjük. Teológus, történetíró, klasszika-filológus, pedagógus, térképkiadó, tantervkészítő és tankönyvíró egyaránt volt. Utóbbiként a magyar nyelvű oktatás egyik első szorgalmazója – ennek érdekében mintaszerű történelemtankönyveket is írt –, de klasszika-filológusként a latinos kultúra elkötelezettje volt.

Budai „legjobb évtizede” professzori pályakezdése volt. Ars poeticáját egyik első történeti munkájának, a *Közönséges históriának* a bevezetésében így fogalmazta meg: „[...] deák nyelven adni elő a tudományt azoknak, kiknek szintollyan szükségük van, hogy deák nyelven taníttassanak, mint magára a tudományra: éppen olyan hiba a tanításban, mint amelyet a logicusok az okoskodásban circulusnak ne-

¹ *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. II. köt. Bp. 1927. 73. l.

² Részletesebben szól a magyar tannyelvűségért vívott harcokról: *Szekfü Gyula*: Iratok a magyar államnyelv kialakulásához 1790-1848. Bp. 1926. 664 l. és *Kornis Gyula*: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I. köt. Bp. 1927. 141-175., 365-407., 442-487. l.

³ *Szekfü Gyula*: Iratok a magyar államnyelv kialakulásához 1790-1848. Bp. 1926. 412. l.

⁴ A Debreczeni Ev. Ref. Főgymnasium értesítője az 1894/95. isk. évről. 37. l.

veznek.”¹ Legfontosabb történeti munkái a *Közönséges história* c. egyetemes történeti² és a *Magyarország históriája* c. háromkötetes nemzeti történeti tankönyvei³ voltak, melyek magyar nyelven íródtak.

Budai egyetemes története, a *Közönséges história*, az ókor részletesebb, s a középkor rövidebb összefoglalását tartalmazza Konstantinápoly elestéig. A tankönyv – bevezetése szerint – olyan eseményekkel kíván foglalkozni, melyek az egész emberiség életét megváltoztatták. Továbbá a közművelődés fejlődésének és hanyatlásának, ahogy ő mondja, „a kulturában való előmenetel és alászállásnak” okait akarja megértetni, egyszersmind megkönnyítve az irodalmi művek megértését is: „[...] Valamint a régi literatura leginkább a história által segítetik, úgy a litteratura csinál igaz gusztust arra, hogy mit kelljen nézni és keresni a históriában.”⁴ (Ma ezt úgy mondjuk, hogy a történelem és irodalom koncentrációja.)

Míg az előző fejezetben megidézt Hármas Kis Tükör a 10-14 éves református tanulók számára készült, addig Budai Ézsaiás háromkötetes *Magyarország históriája* 17-18 éves, felső fokon tanuló kálvinistáknak íródott. Jelentősége semmivel sem kisebb, mint Losontzi munkájáé. Ez az első tudományos rendszerezésű tankönyvünk, mely Magyarország egész történetét magyar nyelven foglalja össze. A lapalji lábjegyzetekben a szerző feltünteti a forrást, s az onnan merített adatokat gyakran hosszabb idézettel görögül, latinul, franciául és németül meg is szólaltatja. Célja kettős lehetett: a tudományos kutató módszer népszerűsítése és a tanítványok ránevelése az eredeti forrászövegek olvasására. Budai műve – a katolikus tankönyvekkel (Pray György, *Katona István* munkáival) szemben – alkalmas arra, hogy a hazafias nevelés szempontjából oly fontos érzelmi hatást biztosítsa.

Nagy szerepe volt Budai Ézsaiásnak az 1807-es debreceni protestáns tanterv, a *Ratio Institutionis* készítésében, amit sokáig – elfogadásának helyéről – „*Álmosdi Ratio*”-nak neveztek. Ez a **Sinai** professzorék vereségét jelentő 1790/91-es autonómiatörvény folytatásának és az 1806-os katolikus „második Ratio” antitézisének is tekinthető. Mindjárt a bevezetőben egy addig kevésbé hangoztatott alapelvet említ: „Nekünk nem valami eltanult és idegen, hanem saját hazai, mintegy a mi körünkben termelt nevelési rendszerre van szükségünk, ha nem akarunk a „nemzeti szelleme” erőszakot tenni.”⁵ E „genius nationis” azonban – hisz a tanterv latinul íródott – a deákos kultúrát jelentette, melyben a reál tárgyak háttérbe szorultak. De a magyar nyelv tanítása sem jutott önállóságra, s egy időre szünetelt az egyetemes történelem tanítása is. Ennek következtében a tanterv alapvetően humanisztikus maradt, s a latin nyelvűség az 1830-as évekig ismét uralta a (debreceni) református oktatást.

Szólnunk kell a debreceni rézmetsző diákok század eleji vállalkozásairól is, melyek egy része az első magyarnyelvű térképeket jelentette. Az egész vállalkozás lelke *Eröss Gábor* togatus diák, felügyelő professzora pedig *Budai Ézsaiás* volt. A metszéssel foglalkozó vezetők (*Halász István*, *Pap József* és *Pethes Dávid*) mellett rajzolók és nyomdászok működtek közre az első magyar atlaszok összeállításában.

¹ *Budai Ézsaiás*: Előljáró beszéd. In: *U.ő.*: *Közönséges história*. Debrecen, 1800. 15. l.

² *Budai Ézsaiás*: *Közönséges história*. Debrecen, 1800. 412 l. (További kiadások: 1811, 1833.)

³ *Budai Ézsaiás*: *Magyarország históriája a mohácsi veszedelemig* I. Debrecen, 1805. 340 l. (További kiadások: 1808, 1811, 1812, 1814, 1833.); *Magyarország históriája a mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig* II. Debrecen, 1808. 340 l. (További kiadás: 1833.); *Magyarország históriája* III. Debrecen, 1812. 252 l. (További kiadás: 1933.)

⁴ *Budai Ézsaiás*: *Közönséges história*. Debrecen, 1800. 4-5. l.

⁵ Idézi: *Nagy Sándor*: *A debreceni kollégium története* I. Debrecen, 1940. 171. l.

Köztük az *Oskolai Ó Átlás* (1800-ból) egy 12 mappából álló, a klasszikus történelem számára készült, kivitelében már művészi fokon álló térképgyűjtemény.¹

Péczy József, a hálás tanítvány

Budai Ézsaiás tanítványa volt Debrecenben **Péczy József**, aki mintegy 10 éves tanári gyakorlatot követően fogott hozzá első – még latin nyelvű – tankönyve megírásához. Egyetemes története *Summarium historiae recentioris Europae* címmel két kötetben jelent meg 1827-ben és 1830-ban. Az első kötet az európai államok történetét tárgyalja Amerika felfedezésétől a XVII. század végéig – 436 oldalon, a második pedig „napjainkig”, azaz 1830-ig – 440 lapon. A két kötet közötti cezúra 1697 volt. Felfogása annyiban hasonlít mestere, Budai Ézsaiás történelemszemléletéhez, hogy ő is csak politikai történetet ad, át meg átszöve a katolikus egyházat bíráló protestáns fejtegetésekkel. Az angol és francia forradalom, no meg az 1820-as évek szabadságharcai először szerepelnek pozitív színezettel magyar tankönyvben. Érdekes, de nem példátlan ebben a korban (meg később sem), hogy a tankönyv nyomtatásánál a cenzúra által betiltott szavak, mondatok helyét üresen hagyták. Nem csoda, hisz Péczy-nél az egyetemes történelem keretében tárgyalt magyar történeti részek szemléletét is a függetlenségi harcok iránti határozott rokonszenv jellemzi, s nem – mint Budainál – a feltétlen Habsburg-hűség.

Péczy volt a reformkor eszméinek egyik első történelemtanár hirdetője, például akkor, amikor az angol-amerikai történelmi példa alapján a polgári jogegyenlőség megvalósulásával az egyetértést és a közjólétet akarta előmozdítani. Legfontosabb történeti munkája azonban nem ez, hanem az 1830-as évek második felében megjelent *A magyarok történetei Á'siából kijövetelöktől fogva a mai időkig*. 1833-ban Budai tankönyvének, a Magyarország históriájának utolsó kiadása jelent meg. Ennek nyelvezete, de főleg szemlélete azonban ekkor már igen avított volt. A Péczy által írt új tankönyv 1837-ben jelent meg – immár magyarul – több mint 25 ív terjedelemben és két félkötetben („darab”-ban), de csak 1526-ig. A kötet első felét *Teleki József grófnak*, a másodikat *Széchenyi Istvánnak*, akadémikus társainak ajánlotta. Az elkészült folytatás a cenzúra akadékoskodása miatt nem jelenhetett meg. Azonban a torzón maradt munka jelentősége is óriási. Valójában ez a magyar történelem első élvezetes összefoglalása. Egy megállapodott és kritikailag rendezett anyagot először hoztak közelebb a magyar közönséghez.

Péczy így szól szándékairól az előszóban: „*Meg akartam próbálni – nemzeti nyelvünkön először – oly Történetírást adni Hazánknak, mely rövid legyen, szárazság-, érdekes, vastag kötetekre telés nélkül: az lévén meggyőződéssem, hogy mostani állásunkhoz képest, míg az Olvasó Közönség nagy részének több kedve, több pénze nem lesz az olvasáshoz, nem elég nekünk Íróknak csak azon igyekeznünk, hogy vagy sokkal ne fárasssuk Olvasóinkat, vagy hogy jó legyen, a mit adunk; hanem a kettőt öszvekötnünk, s azon kell főképp törekednünk: mit adjunk kicsinyben minél több jót.*”²

Péczy könyvének módszertani érdekessége – a reformkor irodalom-központú felfogását követve –, hogy a történelmi témák feldolgozásakor figyelemmel volt a vonatkozó irodalmi alkotásokra. (Tantárgyak közötti koncentráció!). Például *Vörösmarty* Zalán futására és Cserhalomjára, vagy *Czuczor Gergely* Augsburgi ütközet és Aradi gyűlés című műveire utal. Legmegkapóbb azonban, hogy egy tanítványának

¹ *Csendes László*: Visszatekintés az iskolai térképek, atlaszok múltjára. In: Korszerű oktatás - korszerű térkép. Az 1981. október 7-8-i nemzetközi tanácskozás rövidített anyaga. Szerk.: Szabolcs Ottó. OPI, Bp. 1984. 29-30. l.

² *Péczy József*: A magyarok történetei ... 1. darab, 1837. Előszó, VII. l.

munkájára is boldogan hivatkozik Jajca 1521-es ostromának elbeszélése kapcsán: „Jajca hősi költemény *Baksai Dánieltől*.¹ Ez a „kedvezés” azért is feltűnő, mert például Nándorfehérvár elfoglalása, Zách Felicián merénylete és Konstantinápoly eleste kapcsán nem említi Kisfaludy Károly Ilkáját, Zách Kláráját és Irénéjét, pedig ismernie kellett ezeket a darabokat.

Érdekes az is, hogy – egyébként hagyományosan fejedelmek és királyok történeteit tárgyaló – művébe monográfia gyanánt ékelte be Mátyásról szóló terjedelmesebb értekezését, Mátyás hibái és érdemei címmel. Ahol lehet, menti; ahol kell, magyarázza: „*A nagyokkal, érdeemesekkel bánásban, mint Szilágyi, Vitéz, olykor nem elég maga mérséklést, kevés gyöngédséget, kímélést mutatott. Óhajteni való, hogy ezek ne történtek volna, de mely nehéz egy fiatal, ön erejét, céljai tisztaságát érző, magát nyakas, alacsony önző oligarchiáktól környezve látható fejedelemnek mindenkor mérsékelni tudni magát? S midőn, hogy ne taposhassék, taposni, még pedig magáért a közjéért [!] taposni kénytelen, egyszer, mint máskor oly kimerve intézni lépéseit, hogy azokat gázolja, kik tiprani valók? Hol gyom, konkoly erőt vettek, lehet-e ezeket kiirtani úgy, hogy egy-két termő kalász is ki ne vágassék velök? És végre nincsen-e sokszor példaadás kéntelenségében s minél szabadabb még, minél nyersebb, erőteljesebb a nemzet, annál gyakrabban - a magát legmérséklőbb, legjobb, legérzékenyebb szívű fejedelem is?*”² Kész stílus tanulmány!

Csengery József, Patak híres tanára

Csengery József a sárospataki református kollégium neves tanára volt. Főműve az 1843-ban megjelent *egyetemes történeti tankönyve*³, a maga 376 lapjával rövid vázlatnak tekinthető *Bolla Márton* világtörténetéhez képest. Adataiban nem túlzottan, de szemléletében gyökeresen újat nyújt. Ez nem csupán Csengery Habsburg-ellenes és protestáns felfogásából következett, hanem abban is szemben állt Bolla száraz, szenttelen, érzelmi hatásoktól mentes stílusával, hogy Csengery a legteljesebb érzelmi befolyásra törekedett, és haladó szemléletét a legvégső mértékig érvényesítette. Például így ír a perzsák felett aratott görög győzelem emberiség sorsára gyakorolt hatásáról: „*Soha ezen győzelem nélkül Fidiás, Praxiteles, nem lelkesíti a hideg márványt, s az utánozhatatlan Pindart nem csudálja most a világ; - Herodot, Xenophon nem éneklik a jeles tetteket, Plátó, Aristoteles a bölcsesség templomába nem juthatnak; Socrates és Epaminondas, az erény remek példái nem tündökölnék tiszta fényben.*”⁴

Protestáns szemléletéből szinte természetesen következett, hogy a középkor története ismertetésénél főleg azokat a tényeket emelte ki, amelyek Bolla könyvéből teljességgel hiányoztak: IV. Henrik Canossa-járása, a kiátkozott II. Frigyes uralma, IV. Orbán pápa és Hohenstauf Manfréd konfliktusa stb. Feltűnően élesen fejezte ki Habsburg-ellenes érzelmeit a svájciak szabadságharca kapcsán (amiről Bolla oly óvatosan nyilatkozott!): „*A jámbor hegyi nép nem szenvedhetvén a zsarnokságot, annak megtörésére [...] szövetségbe állott [...] hiában igyekeztek az ausztriai hercegek az elkeseredett helvéteket az engedelmességre visszahajtani, semmi erő, hatalom nem bírt velek [...] mennyi ütközetek, annyi emléke a schweitz*

¹ Péczely József: A magyarok története ... 2. darab, 1837. 337. l.

² Péczely József: A magyarok története ... 2. darab, 1837. 337. l.

³ Csengery József: Az egyetemes történettudomány vázlata. Sárospatak, 1843. 376 l.

⁴ Csengery József: Az egyetemes történettudomány vázlata. Sárospatak, 1843. 29. l.

vitéségek. *A sempachi, hol Winkelried Arnold ki honszeretetből feszült mellével fogta fel az ellenség dsidait, s így nyitott rést polgártársainak azok karéjából betörésre, a vitéz helvétek dicsőségét örökíti.*¹

Az újkort „az új idő históriája” címen a reformációtól számította. Jól látta a hitújítás okait, az ellenreformáció következményeit. Érdekesen összegzi Csengery nevelési célját könyve befejezésében: „...a világtörténelemben más fátum nincs, mint az ok és eredmény közti kénytelen összefüggés, mint ama kérelhetetlen szabály: hogy hasonló okok, kisebb, nagyobb árnyéklattal bár; de végképp mégis hasonló következményekre vezetnek. E kapcsolat lánckerekéből nincs menekvés.”²

E néhány rövid mozaikkép felvillantása után *Benda Kálmán* szavaival értékelhetjük legmúltóbban Csengery munkásságát: „A történelem-tanításban és a történetírás módszerességében az egyetemesség filozófiai elvét követte. A magyar reformkorra megérett nemzeti felvilágosodás nála a teremtő feszültség gyakorlati végrehajtására irányult. A személyiség és történelem szorosan egybekapcsolódnak. A műveltség, világképpé formálódott személyiség ugyanis megfoghatóan valósítja meg önmagát a történelemben. A jó rend érdekében eszme- és tudománytörténeti feladat a helytállás. A rossz rend ellen azonban küzdeni kell a változásért. A történelem univerzális szemlélete megtanít az általános összefüggésekre. A nemzeti önállóságra, az egyéni függetlenségre, az ellenállás jogára. A művelődéstörténeti javak elvezetnek a politikai radikalizmushoz. Létünk ésszerű és erkölcsi viadalokra alkalmas mivolta tud olyan álláspontot képviselni, hogy az ember a királysággal szemben a köztársaságot igényelje. Az ifjúság úgy nézzen az európai despotákra, hogy mozgolódjék a zsarnokság ellen. A társadalom az önállósulási törekvésekben indul el, hogy "a népek szabadságának civilizációja" átvegye a fejedelmek hatalmát. A Habsburg uralkodóknak ellenszegülő szabadság és kultúra egybefonódása juttatja el Csengeryt a forradalom szükségének megállapításához. Idáig az emberiség legbátrabb gondolkodói merészkedtek csak el. A liberális eszme és a szabadság gondolatának terjesztése egyenlő a nemzet radikális fejlesztésével. A szellemi érdeklődés, a nevelés elvei, ezek kisugárzása úgy mozdítják meg az életet, hogy nélkülözhetetlenné válik a hazafias nevelés gyakorlatias előtérbe nyomulása.”³

Bocsor István, Pápa lánglelkű professzora

Talán **Bocsor István** volt a reformkor egyik legmarkánsabb⁴ és legnagyobb hatású⁵ történelemtanár-egyénisége. Nem közismert, de ő volt a szerzője a „Múzsadal” címen emlegetett versnek, melyet Jókai az Éjs mégis mozog a föld című híres regénye debreceni diákjainak a szájába adott.⁶ Jellemző mozzanata tanáréletének, hogy amikor a vidéki főiskolák növendékei közül legelőször a pápai diákok jelentkeztek önkéntesnek az 1. és 2. honvédszászlóaljba, az indulás napján búcsút vettek szeretett tanárjuktól. Ekkor –

¹ Idézi: *Bíró Sándor*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 192-193. l.

² *Csengery József*: Az egyetemes történettudomány vázlata. Sárospatak, 1843. 376. l.

³ *Benda Kálmán*: A Kollégium története 1703-tól 1849-ig. In.: A sárospataki református kollégium története (Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára) Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1981. 152. l.

⁴ A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650-1848). A szemelvényeket válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Szebenyi Péter*. (A történelemtanítás módszertanának forrásai I. Szerkesztő: *Szabolcs Ottó*) Bp. 1989. 119. l.

⁵ *Pozsgai Imre*: Ünnepi beszéd a Pápai Református Kollégium 450. évfordulóján. *Új Tükör*, 1981. október 11-i sz. 5. l.

⁶ *Bodolay Géza*: A türelmi rendelettől a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781-1849) In.: A pápai kollégium története. Szerk.: *Trócsányi Zsolt*. Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 187. l.

állítólag – a következőket mondta nekik Bocsor: „*Őnök a hazáért harcolni indulnak, s ha önök nem azt tennék, amit tesznek, mint kárbavesztett munkát, széttépném irataimat, s darabokra törve katedrám, mint tanári működésem hitvány emléket, irataimmal együtt elhamvasztanám.*”¹ Talán az sem véletlen, hogy a pesti forradalom vezetői (Petőfi, Jókai) pápai diákok is voltak, bár Bocsor csak Jókait tanította kettőjük közül.

Miben rejlett az ő történelemtanári nagysága? Már az is nagy feltűnést keltett, hogy amikor állását betölthette végre, akkor magyar nyelven tartotta székfoglaló beszédét, s a nép neveléséről értekezett benne.² Egy másik megnyilatkozásában az újdonsült professzor a történelemtanár hivatásáról beszélt az ifjúságnak: „*Én a múltnak tanára vagyok, de nem a múltnak akarom Önöket nevelni, hanem a jövőnek. Ha kezem alul kilépnék, férfiak és ennek a hazának polgárai lesznek. Ez a haza az, aminek én Önöket ernyedetlen támaszául akarom nevelni.*”³

Pedagógiai nézeteit Pestalozzi és Herbart⁴, történelemfilozófiai szemléletét pedig hegelianus hatások határozták meg⁵. De antiklerikális szellem és zsarnokgyűlölet is jellemezte gondolkodását. A felvilágosodás híve volt és gondosan hirdette a francia forradalom szükségességét is. A jakobinus diktatúrát viszont, mint a terror uralmát élesen elítélte. A Szent Szövetség korát is haladó szemlélettel ismertette, állást foglalva – Csengery Józsefhez hasonlóan – a függetlenségi küzdelmek, így a lengyel szabadságharc ügye mellett.⁶

A jelenleg ismert legrégebb Bocsor István által készített kézirat az 1837-ben készült *Világtörténetek rövid rajza I.*⁷, melyben az ókori Kelet története mellett Görögország, Macedónia és Karthágó történetét dolgozta fel, de bemutatta a nagy földrajzi felfedezések korát, sőt kitért az azt megelőző állapotokra is (pl. aztékok). A spanyol hódítók kegyetlen vérfürdőit a kereszténység és Európa szegényeként ábrázolta.

¹ A résztvevők visszaemlékezésére hivatkozva idézi a jelenetet: *Kis Ernő: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának története 1531-1895.* Pápa, 1896. 254. l. és Pápa város egyetemes leírása. A Pápai Jókai-Kör megbízásából összeállította *Kaposy Lucián.* Pápa, 1905. 211-212. l.

² Sajnos a székfoglaló pontos tartalmát nem ismerjük. Pedagógiai elképzeléseiről a körülbelül egy évvel később, valószínűleg 1838-ban „az iskolák rendezéséről” készült 51 oldalas tervezetében tudósított. A kéziratot elemzi: *Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében.* Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 210. l.; Neveléstan kéziratából részleteket közöl: *Szebenyi Péter: A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650-1848)* Bp. 1989. (A történelemtanítás módszertanának forrásai 1.) 119-124. l.

³ Idézi: *Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében.* Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 211. l.

⁴ Neveléstanában utal erre. Vö.: *Szebenyi Péter: A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmethodika kezdetei Magyarországon (1650-1848)* Bp. 1989. (A történelemtanítás módszertanának forrásai 1.) 125. l.

⁵ Bíró és Bodolay között vita van abban a tekintetben, hogy Bocsor Berlinben ismerte-e meg Hegel tanításait (*Bodolay Géza: A türelmi rendelettől a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781-1849).* In: A pápai kollégium története. Szerk.: *Trócsányi Zsolt.* Tankönyvkiadó, Bp. 1981. 189. l.), vagy hazatérte után Tarczy Lajos filozófus tanártárs hatására sajátította el azokat (*Bíró Sándor,* 1960. 214. l.), aki – mellesleg – hegelianus nézetei miatt kényszerült a filozófiai tanszékét felcserélni a természettudományossal. E témához még: *Beöthy Ottó: A hegeli tanok magyarországi történetéhez (1818-1849).* *Magyar Filozófiai Szemle,* 1979. 3-4. sz. 276. l.

⁶ Részletesen: *Bíró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében.* Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 214-229. l.

⁷ Ismertette: *Kálmán Gyula: Bocsor István, a pápai református kollégium történelemtanára (1807-1885)* In.: A Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztálya sárospataki és zalaegerszegi tanácskozása anyagából. OPKM, Bp. 1988. 96. l. (Neveléstörténeti füzetek 7. Szerk.: *Kelemen Elemér*)

Másik jeles korai fennmaradt kézírata – melyről már Bíró Sándor is tud – az *Egyesült Államok történetéről* szól¹, melyhez felhasználta *Bölöni Farkas Sándor* frissen megjelent, de máris híressé vált útkönyvét². Az egyik legérdekesebb része a munkának az amerikai függetlenségi nyilatkozat ismertetése, ami a demokratikus szabadságjogok egyik első megfogalmazása volt. Bocsor nagy tisztelője volt a francia kultúrának. Jó ideig tanította a francia nyelvet is³, de – mint korábban utaltunk rá – nagy híve volt a francia felvilágosodásnak és forradalomnak is. Ezt tükrözik a *Világtörténetek rövid rajza III.* kéziratjegyzetei⁴, pedig akkoriban (1838/39-ben) nagy bátorság kellett a francia szabadságeszmék előadásához, hiszen az országgyűlési ifjak, Wesselényi és Kossuth ellen indított hajszája többnyire hallgatásba burkolta a nemzetet.

Bocsor a francia forradalom eszméinek bátor propagálásával az 1840-es évek elejéig egyedül állt a reformkor történelemtanításában.⁵ Nem csoda, hogy „...ezen eszmék megragadták és lelkesítették a tanfolyam hallgatóit; a tanórákhoz vonzották az egész tanuló ifjúság közül azokat, kik komolyabb gondolkodásuk voltak s az újabb szellem ébredésének hatása alatt állottak, de oda vonzották Pápa város értelmesebb és hazafiasabb közönségét is; úgy hogy ezen újkori történelmi előadások alatt a hallgatóság befogadására nem volt elég a collegium nagy terme... hanem a hallgatóknak nagy része kinn a folyosón, sőt a nyitott ablakok előtt állott s áhitattal szívta magába „az élet mesterének” mondott tudománynak, az ékes szóló ajkáról folyó, nemzeti létünk s jövőnk iránt önbizalmat keltő igéit. - Ezen igék nem csak a fülnek voltak mondva, áthatották azok úgy a tanuló ifjúság, mint a hallgató városi polgárok kebelét s ott gyökeret verve, alapjául szolgáltak későbbben a szabadabb eszmékérti lelkesedés és önfeláldozó hazafiasság több kiváló megnyilvánulásainak” – emlékezett a hálás és lelkes tanítvány.⁶

Bocsor a magyar történelmi előadásaihoz is írt jegyzeteket.⁷ Fő műve azonban csak 1861 és 1869 között jelenhetett meg 7 füzetben: *Magyarország történelme, különös tekintettel a jogfejlésre*⁸. Ennek ezúttal csak a bevezetőjéből idézünk, mely Magyarország történelme fogalmát a következőképpen hatá-

¹ Amerika, különösen az északamerikai egyesült szabad országok történetrajza, előadva *Bocsor István* pápai főiskolai oktató által. Pápán, 1838. 60 l. Ismertette: *Bíró Sándor*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 212-214. l.; ill. *Kálmán Gyula*: Bocsor István, a pápai református kollégium történelemtanára (1807-1885) In.: A Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztálya sárospataki és zalaegerszegi tanácskozása anyagából. OPKM, Bp. 1988. (Neveléstörténeti füzetek 7. Szerk.: *Kelemen Elemér*) 96-97. l.

² Újabb kiadása: *Bölöni Farkas Sándor*: Utazás Észak-Amerikában. Bukarest, 1966. Irodalmi K. 407 l. (Az eredeti mű 1834-ben jelent meg, majd rövidesen több kiadás következett.)

³ 1839-ben Pápán jelent meg *Rövid francia nyelvtudomány gyakorlati példákkal* című tankönyve. Valószínűleg Petőfi ebből tanult franciául.

⁴ Ismertette: *Kálmán Gyula*: Bocsor István, a pápai református kollégium történelemtanára (1807-1885) In.: A Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztálya sárospataki és zalaegerszegi tanácskozása anyagából. Bp. 1988. OPKM, 96. l. (Neveléstörténeti füzetek 7. Szerk.: *Kelemen Elemér*) 1988. 97. l.

⁵ Ls.: *Bíró Sándor*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 225. l.

⁶ *Antal Gábor*: Bocsor István. In: Emlék nagyságos Bocsor István főiskolai tanár, kir. tanácsos úrnak a dunántúli ref. egyházkerület pápai főiskolájában eltöltött félévszázados tanári működése örömmünnepele alkalmából. Pápán, 1882. október 10-ik napján. Pápa, 1882. 12. l. Szépen írt még a híres Bocsor-féle előadásokról: *Kis Ernő*: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület pápai főiskolájának értesítője az 1907/8-i iskolai évről. Pápa, 1908. 397. l.

⁷ Magyarország története vázolata I., Magyarország jelen rajza II. *Bocsor István* pápai főiskolai ny. r. tanár. Pápán, 1844. Ismertette: *Bíró Sándor*, 1960. 230-233. l.

⁸ Sajnos teljes sorozat még az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeumban sincs!

rozza meg: „Magyarország történelme azon események láncolata, mellyek mint a népszellem szabadságra fejlődése tényezői a magyar földön települt nemzetek életében jelenkorig lefolytak.

Magyarországot, mint minden államot két lételeme, föld és nép alkotja.

Magyarföld és magyar nép, mint test, és lélek elválhatatlanok. A kettő összenőtt egysége teszi Magyarországot saját egyediségét. A kettő költsönös hatása, működése teremti a magyar nép saját szellemét. A történész az illy szerves egységből állammá nőtt Magyarországot, akár mint szabdalta el idővel a hatalom vihara, minden a magyar korona hatósága alatt álló országok összegének tekinti. Magyarföld alatt hát nem csak a sajátképeni Magyarországot, hanem Erdély- Tót- Horvát- Dalmátországokat s végvidékeket is érti. Magyar nép nevezet alá pedig mind azon nemzeteket összefogja, mellyek az érintett földeken hont alakítottak maguknak.” Tudósi hitvallásának legszebb mondatai e bevezetés *"Magyarország földé"*-re vonatkozó zárószövegei a nemzet jövőjéről: „*A hit embere ez aggály habjai között az isteni gondviseléssel vigasztalja magát: a költő hevült lelkesültséggel énekl: él még a magyarok istene: a történész, a népek életét szabadságfejlődésre építő történész csak úgy tartja biztosnak a jövőt, ha nyugodtan irhatja rajza zárkövére: él még a magyar szabadságérzete.*”¹

Vajda Péter, a nemzet tanítója és Szarvas híres tanára

Vajda Péter élete és irodalomtörténeti jelentősége meglehetősen közismert.² A pedagógus Vajdát azonban csak később fedezték fel a korral foglalkozó kutatók.³

Vajda Péter több tárgyat is tanított Szarvason, köztük filozófiát és történelmet. Őrá is hatottak *Hegel*, meg a liberalizmus eszméi, de a *nemzeti érzés és a haza* alkotta gondolatrendszer központját. Világnezete alkalmassá tette nemzetnevelői feladatok ellátására. Bár a tanításhoz készített kéziratos anyagai nagyrészt elkallódtak, de az önképzőkör vasárnapi ülésein elmondott beszédei fennmaradtak, s nyomtatásban is megjelentek.⁴ Javárészt ezekből idézzük a történelemszemléletét felvillantó részleteket.

¹ *Bocsor István*: Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre. 1. füzet, Pápán, 1861. 1-2. l.

² Kiadásaiból és a vele foglalkozó irodalomból itt csak egy szerény válogatást kínálunk: *Vajda Péter* válogatott művei. (Halálának 125. évfordulója emlékére) Kiad.: *Lukácsy Sándor*, bev.: *Fenyő István*. Veszprém, 1972. 294 l.; *Vajda Péter*: Költemények prózában és más írások. Kiad. és utószó: *Miklós Róbert*. Bp. 1958. 254 l. (Magyar klasszikusok); Töredékek *Vajda Péter* hátrahagyott munkáiból. *Napkelet*, 1857. 626-627., 632-634., 665-666., 681-682., 713-714., 745-746., 777-778., 808-810. l.; *Hanzó Lajos*: Vajda Péter 1808-1846. Békéscsaba, 1958. 152 l. (Szemelvényekkel Vajda Péter munkáiból); *Széchy Károly*: Vajda Péter élete és művei. Bp. 1892. 343 l.; *Trostler József*: Vajda Péter és a német romanticizmus. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1913. 247-255. és 304-316. l.

³ *Vajda Péter* erkölcsi beszédei (A bécsi kancellária leirata Vajda és az evangélikus egyház ellen) Kiad.: *Kemény Gábor*. Bp. 1931. 288 l.; *Kemény Gábor*: Vajda Péter emléke...(1808-1846) *Köznevelés*, 1946. 8. sz. 11-12. l.; *Nádor Jenő*: Egy demokratikus nevelő centenáriuma. *Embernevelés*, 1946. 210-212. l.; *Hanzó Lajos*: Vajda Péter, mint nevelő. *Köznevelés*, 1956. 4. sz. 77-78. l.; *Hegedűs András*: Vajda Péter emlékezete (Születésének 150. évfordulójára) *Köznevelés*, 1958. 2. sz. 25-28. l.; *Hegedűs András*: Vajda Péter pedagógiai nézetei. *Pedagógiai Szemle*, 1958. 4. sz. 360-375. l.; *Nádor Jenő*: Vajda Péter tanítványai között. *Pedagógiai Szemle*, 1960. 7-8. sz. 649-652. l.; *Miklós Róbert*: Vajda Péter életútja. In.: Vajda Péter Tudományos Ülésszak. Pápa-Vanyola. Szerk.: *Rácz István és Miklós Róbert*. TIT, Bp. 1971. 13-25. l.

⁴ A legteljesebb anyaga ennek *Kemény Gábor* bevezetésével és jegyzeteivel jelent meg: *Vajda Péter* erkölcsi beszédei. Bp. 1931. 288 l.

Központi helyet foglalt el Vajda Péter gondolatrendszerében a *hazaszeretetre nevelés*. Idézhetnénk ehhez szinte teljes terjedelmében A *haza* című 1939-ben írt cikkét¹, de talán néhány részlet is jól mutatja a szerző felfogását a patriotizmusról, melyre tanítványait kívánta nevelni: „...ömlengő szívvel ölelem embertársaimat...”, de „a haza mindene az embernek.” Sőt „...a haza némileg ellentétben van a világgal. Kizárhat bennünket magából a világ, a haza mindig nyílt kebelre vár...[...] A hazában minden kedves, minden drága.” A haza „...édes anyja [...] bölcs atya [...] gondos oktató [...] gondos törvényhozó. [...] Ne csodálkozzatok tehát, hogy a hazán annyira csüggenek az emberek, hogy [...] a száműzött sírva lép ki hona határára [...] a honvágy fölégetheti a lelket és kiszáríthatja a csontok velőjét, hogy az ember beléhalhat honutáni epedésébe. A honszeretet egekbe magasztalhat egy részről, míg a hontalanság állattá alázhat más oldalról. [...] A hazát a legmagasabb eszmék között illeti a hely.” Viszont „...hol az értelem fejletlen marad, ott nincs haza; hol az indulatok féktelenül csaponghatnak, ott nincs haza; hol a törvények és jogok nem szentek, ott nincs haza; hol az ember akármilyen okból és módon nem ember, ott nincs haza. [...] Ez nem haza, ez zsarnok atya...” A feketék és a hinduk helyzetéből kiindulva állapítja meg: „Az emberi faj nagyobb részének még nincs hazája e földön, hanem a jövőben kell azt keresnie...”² A Szarvason elhangzott Erkölcsei beszédeiben így szólt erről a témáról: „Az ország nem magától virágozik, hanem a polgárok által hozatik virágzásba. A haza virágzásából mindenki hasznot huz, azért kötelessége minden polgárnak a haza ügyében munkálkodni.”³ Tehát a munkás, cselekvő hazafiság híve, erre nevel.

Vajda Péter másik kulcsfogalma a *szabadság*.⁴ Idézzünk ezzel kapcsolatos gondolataiból is: „Szabadság az emberi vitatkozások legszebb tárgya, az emberi küzdelemnek legfőbb célja, az emberi ész és munka legszebb koronája. Szabadságban a balsors is tűrhető, nélküle a szerencse mit sem ér, vele jól ízlik a száraz kenyér és híves víz, nélküle az arany billikomnak semmi becsé; ha ő fedez, jót alszol a pusztai földön is, ha ő elhagyott, odavan mindened. Szabad hazában jobb szeretek utolsó polgár lenni, mint első a rabszolgák között.”⁵

Fontos gondolata e fogalom kapcsán (kiemelten is írta): „Nevelést a népnek és kötelességül tenni minden szülőnek, hogy oskoláztassa gyermekeit, a jogokat pedig és a szabadság teljes gyakorlatát a műveltséghez kötni: ez azon út, melyen a valódi szabadsághoz eljuthatni...”⁶ Az Erkölcsei beszédekben így érvel: „... szabad az, kit mások nem bántanak; ellenben ő sértetlenül garázdálkodhatik mások vagyónán, személyén, becsületében. Az európai nemességnek ez volt jelleme, tűrhetetlen jellem, mellyért bukni kelle, bukni kellend és helyébe a jogos polgári állapotnak lépnie. Az ilyen állapot szabadabb, mint kell

¹ Vajda Péter: *A haza. Athenaeum*, 1839. 46. sz. 752-761. l.; ill. Vajda Péter válogatott művei (Halálának 125. évfordulója emlékére). Kiad.: Lukácsy Sándor, bev.: Fenyő István. Veszprém, 1972. 1972. 89-95. l.

² Vajda Péter válogatott művei (Halálának 125. évfordulója emlékére). Kiad.: Lukácsy Sándor, bev.: Fenyő István. Veszprém, 1972. 1972. 89-94. l.

³ Ls.: Vajda Péter erkölcsei beszédei (A bécsi kancellária leirata Vajda és az evangélikus egyház ellen) Kiad.: Kemény Gábor. Bp. 1931. 79. l.

⁴ Vajda Péter válogatott művei. (Halálának 125. évfordulója emlékére) Kiad.: Lukácsy Sándor, bev.: Fenyő István. Veszprém, 1972. Erkölcsei beszédek (1843-1844) 202-217. l. (A szabadság című írás)

⁵ Vajda Péter válogatott művei. (Halálának 125. évfordulója emlékére) Kiad.: Lukácsy Sándor, bev.: Fenyő István. Veszprém, 1972. Erkölcsei beszédek (1843-1844) 205. l.

⁶ Vajda Péter válogatott művei. (Halálának 125. évfordulója emlékére) Kiad.: Lukácsy Sándor, bev.: Fenyő István. Veszprém, 1972. Erkölcsei beszédek (1843-1844) 213. l.

lennie, s így igen természetes, hogy harc támad közöttük, élet és halálra, melly csak a másik fél teljes legyőzésével végződik.”¹

Ez a – Petőfiéhez hasonló – szabadságszeretet hatotta át történeti gondolkodását is. Nála az újkor története az emberiség folytonos haladása volt a szabadság irányába. A vele szemben álló erőket csak lassan-lassan lehetett leküzdeni. Az emberi önállóságért Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Cromwell, Orániai Vilmos és a „tengeri koldusok” szálltak harcba. Az önálló gondolkozás aztán Franciaországban diadal-maskodott – elsöpörve a kivénhedt politikai intézményeket –, de a politikában, a társadalomban és hitben nem tudott új rendet alakítani a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméjével.²

A cárizmus lengyelországi politikája a zsarnokság és szolgaság uralmát jelentette a számára, s innen tekint szét Európán: „*A Volga és a Visztula majdnem rabszolgaságig lealázott népeket lát; a Duna mellett a szabadság hangja csak néha és néhol emelkedik ugyan, de csak most tekint ki még a földből; a philosophus német hon álmodozik a szabadság felől. Túl a Rajnán ki van mondva a törvényelőtti egyenlőség, a szabadság gyökeres joga, és Albionnal együtt nagy jövődőknek néz elébe. És ott északon, Norvégia havasain fölüté trónját és bámulva nézi: mi sikertelenül küzdenek érte ott alatt ezereken és százezeren. Minket az utolsók között lát.*”³

Ami a magyar történelmet illeti, Vajda elsősorban arra keresi a választ, hogy miért olyan szegény és elmaradott az ország? A viszálykodás és a pártoskodás mellett alkotmányunk túlhaladottságát kárhoytatta, s a lengyel példával riogatott: „*Ott van a sok veto a fölső táblánál, veto melly északi szomszédunkat sírbafekteté, melly egy szerencsétlen nemzet sorsával fenyeget bennünket is. Így látjuk a szabadságot minden oldalról kopasztva, gyöngítve, s valójában nem igen mereshetjük tarajunkat, midőn a magyar szabadság említettik.*”⁴

Vajda Péter 25 beszédet tartott 1843 ősze és 1844 tavasza között Szarvason. Erkölcsi szózatára azonban nemcsak a város lakói, de a kormányzati szervek is felfigyeltek, amikor kötetben szerette volna megjelentetni őket. A cenzori kollégium – ennek volt tagja az előző cikkben tárgyalt Spányik Glicér – a vallásra és államra „veszedelmes” és az ifjúságot „megrontó” Vajda tanári állásból való felfüggesztését javasolta. Az evangélikus egyházkerület vezetői, *Zay Károllyal* az élen húzták-halogatták a vizsgálatot. Az így kialakult „patthelyzetet” Vajda váratlan és tragikus halála „oldotta meg”. Bár minden bizonnyal betegség vitte el, a közvélemény – akárcsak annak idején Kölcsey halálakor a szatmárcsekei jobbágyok – politikai gyilkosságot gyanított.

Lauka Gusztáv – a Pilvax-béli ifjak népszerű Gusztija –, csak a meghatódottság és az elfogódottság hangján szólt róla: „*Vajda egy modern ruhába öltözött valóságos bibliai jópásztor volt, egyéniségében is, bűnös gondolatok és rossz indulatok nélkül. – Igénytelen, nem szép, de rokonszenves külseje bizalmat keltett és becsületes arcvonásaiból és szelid szemeiből tettetést vagy álnokságot a leggonoszabb*

¹ Ls.: *Vajda Péter erkölcsi beszédei* (A bécsi kancellária leirata Vajda és az evangélikus egyház ellen). Kiad.: *Kemény Gábor*. Bp. 1931. 117. l.

² *Bíró Sándor*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 240-241. l.

³ Ls.: *Vajda Péter erkölcsi beszédei* (A bécsi kancellária leirata Vajda és az evangélikus egyház ellen). Kiad.: *Kemény Gábor*. Bp. 1931. 119. l.

⁴ *Vajda Péter erkölcsi beszédei* (A bécsi kancellária leirata Vajda és az evangélikus egyház ellen). Kiad.: *Kemény Gábor*. Bp. 1931. 127. l.

lélek sem olvasható. És Vajda sohasem imádkozott, de minnek is imádkozott volna az, aki talán soha gondolatban sem vétkezett.”¹

Spányik Glicér ellentmondásos személyisége

Spányik Glicér a katolikus történelemtanítás egyik kiemelkedő és nagyhatalmú képviselője volt a reformkorban. Bolla Mártonnal igen jó barátságba került, amit a történelem iránti közös érdeklődésük csak elmélyített. A váci líceumban tartott előadásainak anyagából írta középiskolai használatra szánt magyar történelmi tankönyvét, az 1816-ban megjelent, s alig több mint egy évtized alatt öt kiadást is megért, eredetileg latinul írt, de 1832-ben magyarul is megjelent kétkötetes művét.²

Pray monumentális és Bolla fölöttébb terjedelmes munkáját követően ez az első történelemtan-könyv, amely teljesen alkalmazkodott a második Ratio utasításaihoz, s egyszersmind terjedelmében is kifejezetten megfelelt a gimnáziumi oktatás követelményeinek. Az 1806-os rendelet előírása szerint: „*A történelem kiemelkedő alakjai a királyok, akik mintegy ugyanannyi korszakra osztják azt (vagyis egy-egy király uralkodásának története a történelem egy-egy korszakát jelenti, ezek alapján periodizálható a történelem), tőlük kapja a többi rész eredetét, életét és fényét.*”³ Ennek megfelelően Spányik könyvének fejezetcímei is egy-egy uralkodó nevét és időadatait tartalmazták. Például: „*IV. Béla, tizenkilencedik király, 1235-1270 = 35 esztendeig.*” Ez alatt paragrafusok alá szedve tárgyalta a tananyagot, melynek főbb mondanivalóját alcím formájában külön szedett mondattal emelte ki. Megkezdett példánkat folytatva, tehát IV. Bélánál a következők szerepeltek: „*1.§ Némely hatalmas urakat megbánt, s azoktól behívattatott Ausztriai Friedrichet megveri. 2.§ A kunokat befogadja az országba. 3.§ A tatár veszedelem. 4.§ A veszedelem siralmas következései, az ország helyreállítása. 5.§ Az Ausztriai Friedrich, s a Cseh Ottokárral való háború.*”⁴

Igen érdekesek a Losontzi-féle Hármaskis Tükörből átvett királyi vagy császári jelmondatok („szimbólumok”). Néhány látványos példa: „*Jobb jól uralkodni, mint birodalmat nagyobbítani.*” (I. Rudolf) „*Más ostobaságát legjobban a maga hasznára fordítani.*” (IV. Károly) „*Nem tud országolni, aki nem tud sokat elnézni.*” (Zsigmond) „*A jó barát a legnagyobb nyeresége az életnek.*” (II. Albert) „*A helyre nem pótolható dolgokat el kell felejteni.*” (III. Frigyes) „*Minden győzelemben kegyelmesen illik magát viselni.*” (V. Károly) „*Legyen igazság, vagy vesszen a világ.*” (I. Ferdinánd) Az egyes fejezetek tartalmában – általában kötött sorrendben – a következők szerepeltek: háborúk, országgyűlések, törvények, egyház és tudományok állapota, nevezetesebb emberek. Mindez szintén egybecseng a második Ratio előírásaival: „*[...] szemügyre kell venni szüleiket [ti. a királyokét, császárokat], őseiket, feleségüket és gyerme-*

¹ Idézi: *Miklós Róbert: Vajda Péter életútja.* In.: Vajda Péter Tudományos Ülésszak. Pápa-Vanyola. Szerk.: *Rácz István és Miklós Róbert.* TIT, Bp. 1971. 16. l.

² *Spányik Glycerius: Magyarország rövid története, a nemzet eredetétől II-dik Lajos Király idejéig.* I. köt. Pest, 1832. 143 l.; A római császároknak és német királyoknak I-ső Rudolftól II-ik Ferencig, úgy szinte Magyarországnak I-ső Ferdinándtól fogva a mi időnkig való rövid története [...] II. köt. Pest, 1832. 156 l.

³ In: Ratio educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: *Mészáros István.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 333. l. (A zárójeles közbeszúrás a szerkesztő, Mészáros István jegyzete.)

⁴ *Spányik Glycerius: Magyarország rövid története, a nemzet eredetétől II-dik Lajos Király idejéig.* I. köt. Pest, 1832. 57-62. l.

keiket, rokonságukat; törvényeiket, háborúikat és szövetségkötéseiket, az uralkodásuk alatt élt kiváló férfiakat, alattvalóik erkölcsseit, tudományát és művészetét, a vallás és az egész ország helyzetét [...]”¹

Amennyire didaktikai pozitívumokról számolhatunk be, ugyanannyira el kell marasztalnunk tartalmilag, hisz e tekintetben kizárólagosan a Habsburg-hűség és a katolikus egyház iránti ragaszkodás jellemezte Spányik munkáját. Pray és mások – például Bolla – műveiből eszerint válogatott. Ilyen kitételek olvashatók: „Zsigmond [...] harminc esztendeig (?) tartott egyházi szakadást megorvosolta, s így az Anyaszentegyház békességét helyreállította [...] ugyanezen gyűlésben kárhozottat Wycliff János [...] hamis tudománya, Husz János és Prágai Hieronimus (Jeromos) nyakas eretnekek pedig megégettettek.”²

Életének utolsó évtizedében (1840-1850) – felhagyva a tanítással – a budai helytartótanács tanulmányi bizottságának osztályvezetője volt. E beosztásban a bizottság középiskolai szakértője és a központi cenzúrabizottság tagja lett. Mégsem tudta – vagy nem is akarta (?) – megakadályozni, hogy Vácott volt tanítványa, Horváth Mihály megjelentessen több olyan tankönyvet, melyek az ifjú tudós-pap tollából azért íródtak, hogy kiszorítsák a használatból a káros hatásúaknak ítélt korábbiakat, így Bolla és Spányik tankönyveit is.³

Horváth Mihály, az akadémikus tankönyvíró

„A demokrácia történetírója” – írja róla *Fenyő István*⁴ –, aki tehát gyökeresen más szemléletet képvisel, mint az eddig tárgyalt katolikus történetírók. Nem véletlen, hogy legnépszerűbb, a reformkor haladó szellemiségének leginkább megfelelő, „[...] a magyar tankönyvirodalomnak máig egyik legsikeresebb és legtovább ható alkotása [...]”⁵, a *Kis magyar történet*-nek "becézett", mindössze 115 lapos műve, *A magyarok története Európába költözésüktől mostanig* már „[...] a magyar nép egész történetét a polgárosodás történetének tartotta, mely folyamat tulajdonképpen Szent Istvántól kezdődik [...]”⁶, szemben a korábbi királyok történetét tárgyaló, Habsburg-ház és a katolikus egyház iránt elkötelezett munkákkal.

Horváth Mihály művén persze a régi jegyek is megjelentek. Didaktikailag jól áttekinthető, de a munka vázát továbbra is az uralkodók adják, a cenzúra ugyanis ragaszkodott a második Ratio említett előírásaihoz.⁷ Három korszakra osztotta hazánk történelmét: az első korszakon belül két résszel (a cezúra az államalapítás) az Árpád-ház kihalásáig, a második korszak viszont nem a hagyományosnak minősíthető Mohácsig tart, hanem az „utolsó nemzeti király”, Zápolya János haláláig. A korszakok nála is cikke-lyekre és paragrafusokra oszlottak.

¹ Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: *Mészáros István*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 333-334. l.

² *Spányik Glycerius*: Magyarország rövid története, a nemzet eredetétől II-dik Lajos Király idejéig. I. köt. Pest, 1832. 83. l.

³ *Márki Sándor*: Horváth Mihály (Magyar történelmi életrajzok). Bp. 1917. 15. l.

⁴ *Fenyő István*: A demokrácia történetírója (Horváth Mihály reformkori pályakezdeményezéséhez). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1968. 2. sz. 153-172. l.

⁵ *Szebenyi Péter*: Feladatok – módszerek – eszközök (Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára). Bp. 1970. 20. l. (Legfeljebb azzal egészíthetjük ki, hogy a XVIII. századi Losontzi-féle Hármaskör mellett. Vö.: *Katona András*: Egy 225 éves magyar tankönyv és szerzője. *Módszertani lapok. Történelem*, 1996. 1-2. sz. 23-30. l.)

⁶ *Pamlényi Ervin*: Horváth Mihály. Művelt Nép Könyvkiadó és Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1954. 24. l.

⁷ Vö.: Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: *Mészáros István*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 333. l.

Mégis mi az új Horváth tankönyvében? Legfőképp az, hogy az egyes uralkodók értékelése nem egyházi érdemeik alapján történt, hanem gazdasági és társadalmi jellegű cselekedeteik mellett annak mentén, hogy mit tettek a nép, a lakosság jólétéért. Például Nagy Lajos uralmának leírásában olyan elemet emelt ki, amit sem Bolla, sem Spányik nem említett: *„Egy tette azonban a nagylelkű királynak második útjából méltó a kiemelésre; mert ez reá több dicsőséget áraszt, mint magának Nápolyországnak elfoglalása. Midőn egy, záporoktól hirtelen megáradt patakban kelle átmenni a királyi hadnak, Lajos egy ifjút – némelyek őt Szeredaynak nevezik – a patakba küldte, hogy annak mélységét megkísértené. De a beúszott ifjút lovastól együtt elragadja a rohanó vízár. Lajos látván a veszélyt, megfélekedvén, hogy maga király, s a királynak életét egy alattvalóért kockáztatni nem kell, utána iramodik s bár önéletének veszélyeztetésével, megragadja, megmenti a fuldokló ifjút. Boldog az az ország, melyen ily emberséges, nemes lelkű fejedelem uralkodik.”*¹

Új eleme volt munkájának a jobbágyok pártolása a nemességgel szemben. Mátyás király egyik legfőbb érdemének a király jobbágyvédő magatartását tartotta: *„Mennyire védte ő az alacsonyabb osztályokat a nemesség önkénye s nyomása ellen s mennyire szívén feküdt a köznép jóléte: elég bizonyágot nyújt egy tette, melyhez sok hasonlót mondhatnánk életéből. Egykor több országnagyokat megvendégelvén, szőlőhegyre méne velök s ott mindenkinek kapát adván kezébe, parancsolá, hogy kapáljanak: maga elül leggyorsabb jó kedvvel látott a pórmunkához; midőn pedig látná, hogy az e munkát nem szokott urak verejtéket hullatva, már szünetért esdőleg pillantgatának reá, óhajtásukat teljesíté ugyan, de inté őket, hogy ezen öntapasztalás után soha meg ne feledkezzenek, mennyi verejtékbe s fáradságba kerül szegény jobbágyoknak megszerezni azt, mit ők gondatlanul elpazarlanak, s hogy azért becsülni tanulják azon néposztályt, mely őket táplálja.”*²

A függetlenségi harcok leírásában sem olyan „visszafogott” már, mint katolikus elődei. Mivel a cenzúra miatt valóságos meggyőződésének nem adhatott hangot, ezért „csupán” a bécsi politika megveendő cselekedeteit mesélte el (pl. Basta zsarnoksága), illetve megjegyzés és véleményalkotás nélkül tudósított (pl. Thököly Imre az „elégületlenek” élén), de – ha lehetett – értékelt is. Például Mária Terézia úrbéri rendeletéről így írt: *„[...] az adózó jobbágyosság úrbéri terheit szabályozta, s ez által azon iparosztályt, mely századokig elnyomva volt, szolgaságból fölemelte [...]”*³

Tankönyvének utolsó lapjai a „legfényesebbek”, amikor a reformkor azon nagy kérdéseit tárja az olvasók elé, s azokat az óriásait mutatta be, amelyekről és akikről Spányik könyvének újabb „konkurens” kiadásai éppenséggel hallgattak. Például a reformkor elindítójáról így vélekedett: *„Lehetetlen [...] első helyen méltó dicsérettel nem említeni a hő keblű hazafit, a lángeszű gróf Széchenyi Istvánt, ki a haza új, dús reménnyel biztató életének első, legbuzgóbb ébresztője, a mindenben nehéz kezdet indítója, elevenítője vala, s csüggetlenül a legnagyobb áldozatokkal törekszik a közjót s virágzatot előmozdítani.”*⁴

¹ Horváth Mihály: A magyarok története Európába költözésöktől mostanig. A tanuló ifjúság számára. Pest, 1841. 52. l.

² Horváth Mihály: A magyarok története Európába költözésöktől mostanig. A tanuló ifjúság számára. Pest, 1841. 70-71. l. (A későbbi kiadások csaknem kétszer ekkora terjedelemben tárgyalták e történetet.)

³ Horváth Mihály: A magyarok története Európába költözésöktől mostanig. A tanuló ifjúság számára. Pest, 1841. 103. l.

⁴ Horváth Mihály: A magyarok története Európába költözésöktől mostanig. A tanuló ifjúság számára. Pest, 1841. 112. l.

Elismerően szólt a polgári átalakulás ügye mellett, kiemelve a reformkor nagy alkotásait a felé vezető úton: a magyar tudós társaság, a Ludovika, a gőzhajózási társaság alapítása, a jobbágyság helyzetének javítása, a törvénykezés megkönnyítése stb. Külön kiemelve az V. Ferdinánd alatti országgyűlések (az 1832/36-os és 1839/40-es) ilyen vonatkozású határozatait: a honi nyelv terjesztése, a jobbágyság jogainak kitágítása, az ipar és kereskedelem előmozdítása. Szabadelvű nézeteit jól tükrözik az alábbi sorok: „[...] A nemzet egy nemes, emberséges érzettől áthatva, polgári jogokat törekszik adni azon néposztálynak – pórságnak, zsidóságnak –, melyek eddig azoktól megfosztva, elnyomva tengének, s igyekszik mind azt létre állítani, mi az embert rendeltetésére: igazságra, erényre s boldogságra vezetheti, vagy mi életét megkönnyítheti, nyomorúságát enyhítheti.”¹ Záró mondatai az ifjak lelkéhez és eszéhez egyaránt szólotak, persze itt is szerepet játszott a cenzúra: „[...] Igen is a haza javát s boldogságát fejedelmünk iránti rendíthetetlen hűség, honunk iránti forró, semmi áldozattól nem vonakodó szeretet, feszített munka, állhatatos szorgalom, folytonos művelődés és józan előrehaladás által előmozdítani, mindnyájunknak összesen és egyenkint legszentebb, elmulaszthatatlan kötelességünk.”²

A protestáns debreceni professzor, Péczy József³ így írt Horváth könyvéről: „[...] tanító és nevelő jobb könyvet nem adhat kezdő növendékének kezébe [...] nem száraz káté, hanem kisedd kép, színezettel, lélekkel bíró.”⁴ Láthattuk az idézetekből is – de méginkább, ha őt magát olvassuk –, hogy Horváth Mihály „[...] előadása könnyű, világos, tiszta; nem értekező, hanem – mint kell – elbeszélő; nyelve tiszta, nemes, szabályos [...]”⁵

Ez jellemezte *A magyarok története* című, Pápan a református főiskola (!) kiadásában megjelent 4 kötetes munkáját, mely 1842 és 1846 között csaknem másfélszer oldalon jelent meg, valamint a bölcsészettanuló ifjúság számára Bécsben kiadott mintegy 28 ív terjedelmű tankönyvét is⁶, melyet az egyházi hatóságok betiltottak. Egyet kell értenünk R. Várkonyi Ágnessel: „Nem volt történetíró, aki a reformkorban többet nyújtott volna át nemzetének történelméről, mint ő [...]”⁷ Munkái a század második felében is tovább éltek. A Kis magyar történet utolsó (10.) kiadása 1890-ben jelent meg, de *A magyarok története rövid előadásban* címen a bölcsészhallgatóknak írott munkája megjelent jóval halála után is (ez a 6. kiadás volt).

A honszerilem tanára, Vasvári Pál

¹ Horváth Mihály: *A magyarok története* Európába költözésöktől mostanig. A tanuló ifjúság számára. Pest, 1841. 114. l.

² Horváth Mihály: *A magyarok története* Európába költözésöktől mostanig. A tanuló ifjúság számára. Pest, 1841. 115. l.

³ Ls.: Katona András: A debreceni professzor és tanítványa: Budai Ézsaiás és Péczy József. *Módszertani Lapok. Történelem*, 1996. 3. sz. 1-11. l.

⁴ Idézi: Bíró Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében*. Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 185. l.

⁵ Márki Sándor: Horváth Mihály (Magyar történeti életrajzok). Bp. 1917. 51. l.

⁶ Horváth Mihály: *A magyarok története*. 1. szakasz: [...] az Árpád-házból származó vezérek s királyok alatt. 1842. 175 l., 2. szakasz: [...] a vegyes házából származott királyok alatt (1301-1526) 1843. 391 l., 3. szakasz: [...] a Habsburg-házból származó királyok alatt (1526-1780) 1844. 488 l., 4. szakasz: 1846. 309 l.; Uő.: *A magyarok története a bölcsészettanuló ifjúság számára*. Bécs, 1847. A későbbi kiadások címe: *A magyarok története rövid előadásban*.

⁷ Várkonyi Ágnes, R.: Horváth Mihály társadalomtörténeti szemlélete. In: *A pozitivisták történelemszemlélete a magyar történetírásban I. köt.* (A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon) Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 110. l.

Az 1848-as pesti forradalom karizmatikus egyéniségének élete nyitott könyv a hozzáértők és a hazájukat szeretők számára. Témánk szempontjából döntő év volt 1846 **Vasvári Pál** életében. Forrón szeretett és tisztelt professzorának, **Horvát Istvánnak** a fia ajánlotta őt tanárnak *Teleki Blanka* akkor megnyitott leánynevelő intézetébe. Az intézet 1846 őszén nyílt meg Pesten, a Széchenyi téren, nem messze a Frohner szállodától. Az intézetben folytatott oktató-nevelő munkáról – Vasvári tanári működését leszámítva – kevés adat maradt ránk. Életrajzokban adta elő a történelmet, valóságos szónoklatokat tartva a nőiesség, a szabadság céljáról, üdvösségéről. Elragadó hangjával, kedvesen szerény modorával hamar megnyerte magának kis tanítványait, akik lázas kíváncsisággal várták előadásait. Néhány hónap alatt igazi hazafiakat nevelt a lányokból. Néhány bizonyíték álljon itt az alábbiakban!

Dóri Matild 1848-ban e büszke sorokat írta: „*A jövőben olyan derék nő akarok lenni, hogy a jeles nők történetébe lehet írni és falumat megmagyarosítani és aztán a többi falukat.*” *Perényi Malvin* a falujában (Abaúj) lakó németeket akarja, s ígéri megmagyarosítani, könyvtárt alapít, s meg van győződve arról, hogy a szabadság előmozdítja a közjólétet. *Sztojka Júlia* elismeri, „*hogy én németes kislány voltam, de most szégyenlem hibámat.*” *Bájos Blaskovics Nina* naivitása: „*Én azt hiszem, hogy Nagy Károly azt nem jól tette, hogy annyi országot megdöntött.*” *Puteáni Rózsa* (Deák keresztlánya), aki a legtovább volt Vasvári tanítványa, annyira felbuzdult a grófnő példáján, hogy ő is intézetet akart felállítani. Nevelési céljai a hazafias szellemű történelemtanár hatását bizonyítják: „*Intézetet fogok állítani 10 év múlva, ha hazajövök Amerikából. Akkor célom lesz, hogy a kis leányokból igazi magyarok váljanak, társaságom mindig okos emberekkel lesz. Az én öltözetem egyszerű lesz, s nem leszek soha felpiperézve.*” Szép fogadalom egy 11 éves leánykától!

A márciusi forradalom hatása alatt felbuzdult leánykák kiáltvánnyal lepték meg volt tanárjukat: „*Hazafiak! Szabadság, testvériség és egyenlőség jelszavatok, a magyar, mit mond, meg is tartja, azért legyenek a nők is egyenlők. Vasvári, ki előbb tanítónk volt, most az egész hazáé, ezt mi örömmel nézzük, de kívánjuk:*

1. *Hogy az egyetemen nők is tanulhassanak.*
2. *Hogy ne legyenek olyan mondatok: Mindenki bír szavazattal, kivéven a nőket.*
3. *Hogy egész Magyarhonban, a legkisebb falukat sem kivéve, legyenek tanodák és a szülők gyermekeiket itt taníttassák.*
4. *A falusi tanítók jobb díjt kapjanak, hogy képesek legyenek a tanítást jól vinni.*
5. *Ez mit kívánunk és elvárjuk, hogy bele fognak egyezni honunk lelkes fiaival.*¹

13-14 éves lányok 1848-ban! Ők kezdeményezték azt is, hogy az 1848. március 14-e óta az intézetben már nem tanító tanárjukat, *Lövei Klára* felkérésére március végén *Barabás Miklós* köre rajzolja, azaz metszetet készítsen róla. Ez már azonban a történelmi nap főszereplőjének a megörökítése volt. A mi feladatunk a tanárportré elkészítése. Gyűjtsünk ehhez anyagot a továbbiakban. Természetesen fő forrásunk Vasvárihoz maga Vasvári, pontosabban rövid életében megjelent egyetlen – torzóként fennmaradt –

¹ *Thallóczy Lajos*: Vasvári Pál s az egyetemi ifjúság 1844-1848/49. Bp. 1882. 53-55. l. és *Fekete Sándor*: Vasvári Pál (1826-1849). Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1951. 23-24. l.

könyve, az 1848. január elején napvilágot látott *Történeti Névtár*.¹ A szerző ajánlása önmagában hitvallás: „A XIX. század EMBEREinek (sic!) rokonszenve jelélül.”

Vasvári Eötvöshöz írt levelében úgy hivatkozott könyvére, mint amelyet 15-20 füzetre tervezett. Naplójegyzetében 30 füzetéről írt, s megemlítette, hogy a második füzet is nyomdába került.² Valójában csak az első füzet jelent meg, az is töredékes formában. Egyik életrajzírója, *Thallóczy Lajos* a következőket írja: „A munka figyelmet gerjesztett. Magyar Mihály, a magyarságáról híres kiadó buzgón terjesztette, sőt jól is fizette az írókat ... A „Névtár” eszméjét, mint később is minden nemzeti vállalatát, buzgón felkarolta, futott, fáradott érte.”³ (Mégis ez volt első és egyetlen kiadványa, amiről tudunk.)

A munkát XXI fejezetből álló történelmi bölcsekedés vezeti be, mely egy sokműfajú lelkesítő beszéd. Van benne filozófiai eszme-futtatás, vezércikk, ábránd, apokaliptikus rajongás, az emberi nem és a haza iránt való szeretetnyilvánítás, valamint aforizmák csokra is.

Hogyan jellemezhetjük ezen írások alapján Vasvári magyar és egyetemes történelemről alkotott képét, amelyet oly nagy hévvel formált tanítványai előtt? Véleménye szerint nem a nagy hódítók, a monumentális művészeti alkotások (pl. piramisok) létrehozói voltak a nagy emberek, hanem azok a férfiak, akik az egész emberiséget akarták boldoggá tenni. A nagy emberek közé (azok „második osztályába”) tartoznak mindazok, akik „a síró emberi nemzetet vigasztalják” (a hazájukat szerető írók), továbbá „mindazok, kik hazájuk javán munkálkodtak; mert aki honáért tesz, az tesz az egész emberiségért, melynek családai nemzetekből állanak.”

Vasvári ezen elvek szerint szólt az egyetemes és a magyar történelem kiemelkedő személyiségeiről. Leonidas például a thermopülei csatában nem csupán a görög szabadságért, hanem az egész emberi műveltségért áldozta életét. A római történelem legnagyobb és legfényesebb jelleme Caius Gracchus, mert kitűzött „magas céljához hű tudott maradni, s nem engedé magát a fenyegető körülmények által elijeszteni.” Julius Caesar, Nagy Károly és Napóleon sok jó szót nem kap a fenti elvek jegyében, mert például az utóbbi győzelmeiben a nép csupán „ágyútöltekkül szolgált”.

A magyar történelem kiemelkedő szereplői közül maradéktalanul csak Hunyadi Mátyást tisztelte, mert ő azt akarta, hogy az állam „jótéteményeiben minden honpolgár részesüljön.” A mohácsi vész utáni korszak legjelentősebb embere – Vasvári szerint – Zrínyi Miklós, a költő volt. „Nagy volt ő, mint ember, nagy, mint hazafi, és nagy, mint költő.” Jelentőségét elsősorban az adta, hogy ő akarta megtenni az első lépéseket a nemesség és a nép egybeolvasztására. Meg volt győződve ugyanis arról, hogy „ha a hazát fegyverrel lehet megvédeni, egyedül a nép” képes erre.

Ennek megfelelően kritikus mindazokkal szemben írónk és tanárunk, akik vétének a néppel szemben. Már I. Istvánt is elítélte, mert túlbuzgó volt, idegenekkel vetette magát körül, s önkényesen uralkodott. I. Lajostól (is) – a XIX. század nevében – megvonta a "Nagy" melléknevet, mert népét nem tette

¹ Teljes címe: „Történeti Névtár. A hazánkban szerepelt nevezetes férfiak és hölgyek élet- s jellemrajzai-, vezéreszmék-, emlékszavak-, népregék- s korszépekkel földerítve. Hiteles kútfők nyomán előadja *Vasvári Pál*. Pesten kiadja Magyar Mihály 112 lapon. Csák Máté arcképével.” (Ez egy nagy alapokra fektetett vállalat első és egyetlen füzete.) Megjegyezzük, hogy Csák Máté személye felettébb izgatta, vele tanulmányban, „életképben” is foglalkozott. Vö.: *Vasvári Pál*: Bús napok. *Életképek*, 1846. 5-6. sz. 136-141. és 168-176. l.

² *Vasvári Pál*: Naplóból. In.: *Vasvári Pál*: Irányeszmék. Bp. 1988. Magvető Könyvkiadó, 62. l.

³ *Thallóczy Lajos*: Vasvári Pál s az egyetemi ifjúság 1844-1848/49. Bp. 1882. 45. l.

boldoggá. Dózsa Györgyöt viszont saját jakobinus eszméi jegyében rehabilitálta, s elítélte a nemesség szűkkeblűségét, mert a haza csak „urakból és földhözköttöt személyrabokból” állott.¹

Vasvári történelemtanításának két gyökeresen új eleme a rendkívül szemléletes és megragadó képekben bővelkedő romantikus kifejezési forma, valamint az éles és leplezetlen Habsburg- és németellenesség. *Michelet* tanítványa volt. Különösen a francia történész antiklerikalizmusa, arisztokráciaellenessége, a nép kicsit ködös és homályos, de szenvedélyes szeretete és dicsőítése ragadta meg. „*Michelet képekben szeret beszélni, mert e században az igazság szavai sem tetszenek, ha pusztá hideg hangokban mondatnak el. De ... más célja is van. Ő hatni akar, ő azt akarja, hogy tanórái köznapiakká ne legyenek: képekben beszél, hogy a magas eszméket megtestesítse.*”² Vasvári is az „egykedvűséget”, az „agyagszívet” támadta a történetírásban, mint ahogyan Petőfi is ezt pellengérezte ki a költészetben, ő azonban „*a német elmélet és a francia gyakorlat*” mellett tette le a voksot.³ Mások viszont – igaz különböző megfontolásból – „*a francia forradalom eszméinek álmodója, megszállottja*”-ként mutatják be Vasvárit.⁴

Rendíthetetlen optimista volt. *Hegel* világszellemre vonatkozó tanítását átvéve meg volt győződve arról, hogy az emberiség feltartóztathatatlanul közeledik a társadalmi igazságosság megvalósításához és egy jobb, tökéletesebb társadalomhoz. Hitt a szabadság eljövételében és a nemes törekvések végső eredményében. Ezt sugározta ki tanításában is, ezért rajongtak érte tanítványai.

Habsburg- és németellenességgel már eddigi áttekintéseink során is találkozhattunk. *Csengery József, Bocsor István és Vajda Péter* leplezték ugyan a Habsburgok magyarelles uralmát, de mindezt igen óvatosan, burkoltan, közvetett módszerek segítségével tették meg.⁵ *Vasvári Pál* teljesen őszintén, bátran, minden kertelés nélkül leplezte le a Habsburgokat. Az ő történelemtanítása már 1848 szellemiségét idézi. Ennek kapcsán kell megemlítenünk történelemszemléletének egy eddig nem tárgyalt romantikus vonását, a jó és a gonosz erők állandó küzdelmének a középpontba állítását. A jó: a magyar nép; a gonosz: a Habsburg hatalom. A korabeli – igen zsenge – nemzeti történettudomány abból a gyakorlati szükségszerűségből indult ki, hogy a nemzetet harcra hívja a Habsburg „*gyarmattartó hatalom*” ellen. Vasvári ezekben a politikai harcokban hatásos fegyvert, hasznos segítséget látott a történelemben: „... *legcélszerűbb a haza történetében ragyogó eseményeket korszerű modorra hozni szőnyegre, hogy honszerelmet tanuljanak a haza reménydús ifjai, s honszerelemre tanítsák a növekedő hallgatókat. Igazak Nagy Friderik szavai, miszerint: a honi történet tudása nélkül nincs honszeretet.*”⁶

¹ *Bíró Sándor*: Történelemtanításunk a XIX. század első felében. Tankönyvkiadó, Bp. 1960. 249-251. 1. nyomán.

² *Vasvári Pál*: Michelet és a német tudományos rendszer. *Életképek*, 1847. 19. sz. 581-585. és 20. sz. 612-615. 1.; valamint *Vasvári Pál* Válogatott írásai. Szerk. és bev.: *Fekete Sándor*. Művelt Nép – TIT, Bp. 1956. 203. 1.

³ *Forgács László*: Ünnepe után (Petőfi Apostola és a márciusi ifjak világnézete) Gondolat, Bp. 1960. 67-68. 1.

⁴ *Tamás Ernő*: Vasvári Pál - a közíró és történetbölcse. *Literatura*, 1938. 6. sz. 101-102.; *Fekete Sándor*: A márciusi ifjak ideológiája. *Valóság*, 1948. 3. sz. 161-170.; *Lukács Sándor*: A márciusi ifjak. *Valóság*, 1964. 12. sz. 9-20. 1.

⁵ *Katona András*: Protestáns történelemtanításunk a XIX. század első felében. *Módszertani Lapok. Történelem*. 1997. 2. sz. 1-21. 1.

⁶ *Vasvári Pál*: A hontörténeti ismeretek fontossága. In.: *Vasvári Pál* Válogatott írásai. Szerk. és bev.: *Fekete Sándor*. Művelt Nép – TIT, Bp. 1956. 199. 1.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bizonyította – többek között – reformkori történelem-tanításunk eredményességét is, bár e dicsőséges, ám tragikus végű időszak történelemtanítását alig ismerjük.¹ Az ország nagy részén szünetelt a tanítás, s ahol tovább folyt az oktató-nevelő munka, ott a szabadságharc vérbefojtása után elégették a diák- és tanári jegyzeteket, vagy – önvédelemből, esetleg mások mentése érdekében – kitépték belőlük e nevezetes évek anyagát. Ezt követően, nemcsak politikai, de tanügyi értelemben is új időszámítás kezdődött.

¹ Csupán kuriózumként említjük *Szebenyi Péter* érdekes tanulmányát (Bem apó, mint „történelemmetodikus”. *Módszertani lapok. Történelem.* 1999. 1. sz. 4-11. l.), mely a nevezetes történelmi személyiséghez, és nem szabadságharcunk történetéhez tartozik.

Tartalom

2. „Haza és haladás” – a nagy tanárok félévszázada.....	1
Iskolák – tantervek.....	1
Budai Ézsaiás, a sokarcú professzor	4
Péczy József, a hálás tanítvány	6
Csengery József, Patak híres tanára	7
Bocsor István, Pápa lánglelkű professzora.....	8
Vajda Péter, a nemzet tanítója és Szarvas híres tanára	11
Spányik Glicér ellentmondásos személyisége	14
Horváth Mihály, az akadémikus tankönyvíró.....	15
A honszerelem tanára, Vasvári Pál	17

Javaslat képanyagra:

1. **Budai Ézsaiás (1766–1841) és Péczy József (1790–1849), a debreceni kollégium tanárai.** In: *Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. kötet.* Bp. 1927. 320-321. l. között és *A magyar nevelés története I. Főszerk.: Horváth Márton.* Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 320-321. l. között
2. **A Ratio Institutionis (az „Álmosdi Ratio”) címlapja (1807).** A magyar nevelés története I. Főszerk.: *Horváth Márton.* Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 320-321. l. között
3. **Magyarország első történelmi atlasza (1750–51). Készítette: Tomka-Szászky János (1700–1762).** In: *Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken.* Kossuth Kiadó – Cartographia, Bp. 2002. 130. l. (színes!) – vagy **Hazánk honfoglalás kori térképe Tomka-Szászky János első történelmi atlaszából (1750–51).** In: *Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken.* Kossuth Kiadó – Cartographia, Bp. 2002. 131. l. (színes!)
4. **Magyarország térképe Budai Ézsaiás Oskolai Magyar Új Átlásából. Pethes togatus diák metszete (1804).** In: *Stegena Lajos: Térképtörténet.* Tankönyvkiadó, Bp. 1983. 144. l. 8.24. ábra vagy *Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken.* Kossuth Kiadó – Cartographia, Bp. 2002. 166. l. (színesben!)
5. **A debreceni református kollégium a XVIII. században.** In: *A magyar nevelés története I. Főszerk.: Horváth Márton.* Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 320-321. l. között
6. **A pesti egyetem épülete 1830 körül.** In: *A magyar nevelés története I. Főszerk.: Horváth Márton.* Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 320-321. l. között
7. **Tanterem az 1840-es években.** In: *Magyarország története 5/2. kötet.* 1064-1065. l. közötti 408. kép
8. **Tanulósoba. Madách Imre tollrajza.** In: *Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I. kötet.* Bp. 1927. 511. l. vagy In: *Magyarország története 5/2. kötet.* 1064-1065. l. közötti 416. kép
9. **Pray György (1723–1801) jezsuita és Spányik Glicér (1781–1850) piarista tanár.** In: *A magyar nevelés története I. Főszerk.: Horváth Márton.* Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 192-193. l. között és *Magyar piaristák a XIX. és XX. században.* Szerk.: *Balanyi György.* Szent István Társulat, Bp. 1942. 43. l.
10. **Bocsor István (1807-1885), a pápai református kollégium lánglelkű tanára.** In: *A Dunántúli református egyházkerület pápai főiskolájának értesítője az 1907–8. iskolai évről.* Pápa, 1908. 13. l. vagy **Bocsor István (1807-1885), a pápai református kollégium lánglelkű tanára és a fél százados tanári működése tiszteletére készült kötet címlapja.** *Antal Gábor:* Bocsor István. In: *Emlék*

nagyságos Bocsor István főiskolai tanár, kir. tanácsos úrnak a Dunántúli ref. egyházkerület pápai főiskolájában eltöltött félszázados tanári működése örömmünnepele alkalmából. Pápán, 1882. október hó 10-ik napján. Pápa, 1882. (Bocsor-kép emlékkötettel együtt!)

11. **Horváth Mihály (1809–1878), a katolikus történetíró és tankönyvszerző.** In: A magyar nevelés története I. Főszerk.: *Horváth Márton*. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 368-369. l. között
12. **Vasvári Pál (1826–1849), a honszerelem tanára. Barabás Miklós litográfiája.** In: Magyarország története 6/1. kötet. 112-113. l. közötti 8. kép

Elhelyezési javaslat: 1. oldal:

<p>1. Budai Ézsaiás (1766–1841) és Péczely József (1789–1849), a debreceni kollégium tanárai. In: <i>Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848.</i> I. kötet. Bp. 1927. 320-321. l. között vagy <i>A magyar nevelés története I.</i> Főszerk.: <i>Horváth Márton</i>. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 320-321. l. között és <i>Péczely József</i> képe</p>	<p>2. A Ratio Institutionis (az „Álmosdi Ratio”) címlapja (1807). In: <i>A magyar nevelés története I.</i> Főszerk.: <i>Horváth Márton</i>. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 320-321. l. között</p>
<p>3. Magyarország első történelmi atlasza (1750–51). Készítette: Tomka-Szászky János (1700–1762). In: <i>Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken.</i> Kossuth Kiadó – Cartographia, Bp. 2002. 130. l. (színes!) – vagy Hazánk honfoglalás kori térképe Tomka-Szászky János első történelmi atlaszából (1750–51). In: <i>Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken.</i> Kossuth Kiadó – Cartographia, Bp. 2002. 131. l. (színes!)</p>	<p>4. Magyarország térképe Budai Ézsaiás Oszkolai Magyar Új Átlásából. Pethes togatus diák metszete (1804). In: <i>Stegena Lajos: Térképtörténet.</i> Tankönyvkiadó, Bp. 1983. 144. l. 8.24. ábra vagy <i>Papp-Váry Árpád: Magyarország története térképeken.</i> Kossuth Kiadó – Cartographia, Bp. 2002. 166. l. (színesben!)</p>
<p>5. A debreceni református kollégium a XVIII. században. In: <i>A magyar nevelés története I.</i> Főszerk.: <i>Horváth Márton</i>. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 320-321. l. között</p>	<p>6. A pesti egyetem épülete 1830 körül. In: <i>A magyar nevelés története I.</i> Főszerk.: <i>Horváth Márton</i>. Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 320-321. l. között</p>

<p>7. Tanterem az 1840-es években. In: Magyarország története 5/2. kötet. 1064-1065. l. közötti 416. kép</p>	<p>8. Tanulószoza. Madách Imre tollrajza. In: <i>Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848.</i> I. kötet. Bp. 1927. 511. l. vagy In: Magyarország története 5/2. kötet. 1064-1065. l. közötti 416. kép</p>
<p>9. Pray György (1723–1801) jezsuita és Spányik Glicér (1781–1850) piarista tanár. In: A magyar nevelés története I. Főszerk.: <i>Horváth Márton.</i> Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 192-193. l. között és Magyar piaristák a XIX. és XX. században. Szerk.: <i>Balanyi György.</i> Szent István Társulat, Bp. 1942. 43. l.</p>	<p>10. Bocsor István (1807-1885), a pápai református kollégium lánglelkű tanára. In: A Dunántúli református egyházkerület pápai főiskolájának értesítője az 1907–8. iskolai évről. Pápa, 1908. 13. l. vagy Bocsor István (1807-1885), a pápai református kollégium lánglelkű tanára és a félszázados tanári működése tiszteletére készült kötet címlapja. <i>Antal Gábor:</i> Bocsor István. In: Emlék nagyságos Bocsor István főiskolai tanár, kir. tanácsos úrnak a Dunántúli ref. egyházkerület pápai főiskolájában eltöltött félszázados tanári működése örömnépélye alkalmából. Pápan, 1882. október hó 10-ik napján. Pápa, 1882.</p>
<p>11. Horváth Mihály (1809–1878), a katolikus történetíró és tankönyvszerző. In: A magyar nevelés története I. Főszerk.: <i>Horváth Márton.</i> Tankönyvkiadó, Bp. 1988. 368-369. l. között</p>	<p>12. Vasvári Pál (1826–1849), a honszerelme tanára. Barabás Miklós litográfiája. In: Magyarország története 6/1. kötet. 112-113. l. közötti 8. kép</p>